

Л. Ф. Купіна

доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділом публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз засад розвитку законодавства у сфері соціально-демографічної безпеки. Встановлено, що національне законодавство у згаданій сфері потребує оновлення задля сталого розвитку України. Визначено, що засадничими ідеями реформування законодавства, що регулює соціально-демографічну безпеку країни є соціальна справедливість, рівність та демократія в суспільстві, у якому буде забезпечено дотримання основоположних прав людини, створено умови для самореалізації кожної особистості, що дозволить підвищити рівень людського капіталу та забезпечити соціальну стійкість країни. Обґрунтовано, що соціальна справедливість соціально-демографічної безпеки на сьогодні послаблена викликами, якими є соціальна нерівність в умовах воєнного стану, поглиблена демографічна криза, активізація міграційних рухів та спотворення національної ідентичності українців. Вказане впливає на політику сталого розвитку суспільства і залежить від змісту соціальної справедливості, що є передумовою розбудови рівноправного та демократичного суспільства. Впровадження ідеї людиноцентризму в державну політику здатне не лише утвердити соціальну справедливість, а й посилити реалізацію стратегічних документів, що спрямовані на подолання демографічної, міграційної та соціальної кризи. Вказане потребує відповідного нормативного забезпечення та розвитку правового регулювання соціальної сфери орієнтованої на людину. Актуальним завданням такого законодавства є захист соціальних прав і свобод людини від загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, формування правових засобів консолідації суспільства та відстоювання національних інтересів держави, сприяння розвитку та накопиченню людського капіталу, урегулювання процесів відтворення населення України через покращення демографічної ситуації та упорядкування міграційних рухів як ключових елементів соціально-демографічної безпеки.

Ключові слова: соціально-демографічна безпека, соціальна справедливість, соціальна політика, рівність прав та можливостей, демографічний розвиток, розвиток законодавства, людський капітал, соціальна держава.

Російсько-українська війна стала викликом для національної безпеки України, що вплинуло на територіальну цілісність держави, актуалізувало проблему збереження національного багатства, зокрема людського капіталу, зменшення показників якого є трагедією для розвитку суспільства. Безумовно ці питання є дотичними до сфери соціальної безпеки як ключового елемента системи національної безпеки і потребують актуальних рішень для укорінення соціальної справедливості та сталого розвитку. Ключову роль у цьому відіграє ефективне правове забезпечення процесів, які формуватимуть правові механізми подолання демографічної кризи, підвищення якості освіти та збагачення інтелектуального потенціалу громадян, утвердять культуру ведення здорового

способу життя як основи підвищення рівня людського капіталу, що в сукупності є передумовою розвитку законодавства у сфері соціально-демографічної безпеки.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності нормативно-правового впливу на актуальні виклики соціально-демографічній безпеці, визначення напрямів розвитку законодавства в цій сфері, що дозволить сформувати засади удосконалення державної та правової політики повоєнного відновлення і забезпечити соціальну стійкість України.

Питання соціальної безпеки, у тому числі через аналіз нормативно-правових механізмів її забезпечення, досліджувалися багатьма вченими. Загальнотеоретичні аспекти національної безпеки вивчалися М. Козюброю, А. Крижанов-

ським, Л. Луцем, В. Нерсисянцем, Н. Оніщенко, Ю. Шемшученко. Галузеві проблеми права національної безпеки були предметом досліджень В. Батиргареєвої, В. Пилипчука, В. Кузнецова, Є. Стрельцова, В. Шакуна. Наукові доробки вказаних авторів мають свою цінність у вирішенні загальної проблеми посилення національної безпеки, водночас у період дії воєнного стану нагальною є потреба у формуванні засад політики у сфері соціально-демографічної безпеки задля створення нормативно-правових механізмів, спрямованих на посилення захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз задля сталого повоєнного розвитку.

Основними орієнтирами визначення напрямів удосконалення законодавства у сфері соціально-демографічної безпеки є ухвалені Указом Президента України від 30 вересня 2019 року №722/201 Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, державна політика досягнення яких має забезпечити збалансований соціальний вимір сталого розвитку України.

Якщо розглядати соціально-демографічну безпеку через призму Цілей сталого розвитку, то засадничими ідеями реформування законодавства у цій сфері є соціальна справедливість, рівність та демократія в суспільстві, де буде забезпечено дотримання основоположних прав людини, створено умови для самореалізації кожної особистості, що підвищить рівень людського капіталу та забезпечить соціальну стійкість країни.

Як зазначає Н. Федіна, дія соціальної справедливості є глибокою історичною необхідністю, яка постійно інтегрується різними авторами залежно від особливостей кожної епохи й умов життєдіяльності суспільства [1. с. 167].

Першими дослідниками справедливості, які вивчали її взаємозв'язок з розбудовою держави були давньогрецькі філософи - Платон і Арістотель, котрі

розглядали справедливість як принцип державного будівництва, але не через ідею рівності людей, а через послідовне втілення в життя нерівності трьох класів — філософів-правителів, воїнів та землеробів, ремісників, які діють за принципом — кожен має займатися своєю справою та отримувати те, що заслужив [2; с. 35]. Розвиток учень про соціальну справедливість мав різні напрями та обґрунтування взаємозалежності розбудови держави, розподілу суспільства та формування його цінностей. Досить популярною є концепція американського

ліберального ідеолога Дж. Ролза, в якій обґрунтовано нову систему цінностей, що визначає стратегію соціального розвитку держави, принципи у сфері розподілу багатств, влади, престижу, матеріальних та духовних цінностей [2; с. 38]. На нашу думку, теорію Дж. Ролза можливо використати як основу при визначенні ролі соціальної справедливості у забезпеченні сталого розвитку нашої держави. При цьому варто врахувати виклики, що обумовлені умовами функціонування України та посилюють необхідність нормативного забезпечення усіх елементів національної безпеки. В контексті соціально-демографічної безпеки такими викликами є соціальна нерівність в умовах воєнного стану, поглиблена демографічна криза, активізація міграційних рухів та спотворення національної ідентичності українців. Вказане впливає на політику сталого розвитку суспільства, яка здійснюється через виконання Цілей сталого розвитку України і залежить від змісту соціальної справедливості, що є передумовою розбудови рівноправного та демократичного суспільства. На нашу думку, досягнувши Цілей сталого розвитку таких як подолання бідності, скорочення нерівності, впровадження гендерно-орієнтованої політики, розширення можливостей жінок та дівчат, забезпечення умов гідної праці, створення умов для здорового способу життя, сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці, побудові миролюбного і відкритого суспільства дозволить сформулювати новий зміст соціальної справедливості у цивілізованій країні.

Оновлена соціальна справедливість повинна базуватися на людиноцентризмі, довірі людини до держави, яка у повній мірі здатна забезпечити реалізацію її соціальних прав, всебічну підтримку самореалізації кожного громадянина та беззаперечне визнання людської гідності як фундаментальної цінності суспільного розвитку. У цьому вимірі варто поширити думку В. Кременя, який зазначив, що людиноцентризм — це філософія гуманістично орієнтованої політики і практики державотворення. Вона повинна бути спрямована на подолання внутрішньої порожнечі, фактичної руйнації свідомості та світогляду. Розвиток і втілення в практику життя філософії людиноцентризму є однією з головних умов формування і становлення нової української демократії [3].

На нашу думку, людиноцентризм — це базовий вимір соціальної справедливості, де людська гідність та гарантії дотримання соціальних прав і свобод стають основою соціальної стійкості країни.

Впровадження ідеї людиноцентризму в державну політику здатне не лише утвердити соціальну справедливість, а й посилити реалізацію стратегічних документів, що спрямовані на подолання демографічної, міграційної та соціальної кризи. Вказане потребує відповідного нормативного забезпечення та розвитку правового регулювання соціальної сфери орієнтованої на людину. Актуальним завданням такого законодавства є захист соціальних прав і свобод людини від загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, формування правових засобів консолідації суспільства та відстоювання національних інтересів держави, сприяння розвитку та накопиченню людського капіталу, урегулювання процесів відтворення населення України через покращення демографічної ситуації та упорядкування міграційних рухів як ключових елементів соціально-демографічної безпеки.

Виходячи із сформованих завдань убачається доцільним здійснювати розвиток законодавства у сфері соціально-демографічної безпеки за напрямками, які забезпечать соціальну стійкість і сталий розвиток держави та в правовому вимірі гарантуватимуть вихід України із демографічної кризи, унормують міграційний рух, посилять соціальну захищеність населення країни та національну згуртованість.

Значною мірою послаблює соціально-демографічну безпеку країни кризовий демографічний стан українського суспільства, рівень якого внаслідок російсько-української війни досягнув критично низьких показників. Війна щоденно позбавляє життя населення України, спонукає його до масової зовнішньої міграції, знижує показники народжуваності, дестабілізує соціально-економічну національну систему та впливає на демографічний потенціал країни, який співзалежний не лише від кількісних показників, а й якісних - рівня інтелектуальних здібностей населення, розвитку культури самоповаги, що проявляється у дбайливому ставленні до свого здоров'я, формуванні культурних цінностей, самореалізації, а також здатності приймати участь у розвитку країни. Важливим компонентом якісного показника демографічного потенціалу є формування державою інструментів нормативного, інформаційного, соціального та публічного характеру, які базуватимуться на ідеї людиноцентризму та укорінюватимуть соціальну справедливість.

Щодо правового інструменту, то ним є оновлення законодавства, що регулює демографічну складову суспільства та потребує ефективного

нормативного забезпечення, результативної державної політики у соціальній сфері задля забезпечення розвитку особистості, її життєстійкості та накопичення кількісних та якісних показників людського капіталу.

На сьогодні держава визначила стратегічні напрями модернізації демографічної політики у Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. Аналіз положень Стратегії дозволяє висувати, що основними напрямками модернізації законодавства у сфері демографічного розвитку є удосконаленням правового регулювання відносин пов'язаних із збереженням репродуктивного здоров'я населення, посилення підтримки сімей, покращення умов праці, підвищення доступності медичних і соціальних послуг, мінімізація відтоку українців за кордон, підтримка внутрішньо переміщених осіб та створення стимулів для повернення мігрантів, формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей.

Виконання Стратегії залежить від формування ефективного законодавства та нормативно-правових механізмів, що сприятимуть демографічному розвитку України. Важливою сферою, яка потребує нормативного удосконалення є забезпечення реалізації репродуктивних прав та збереження репродуктивного здоров'я населення України. З цією метою варто переглянути правове регулювання доступу до допоміжних репродуктивних технологій, репродуктивної охорони, контрацепції, послуг планування сім'ї, медичної допомоги вагітним та жінкам після пологів. Доцільно посилити виконання державою обов'язку щодо збереження генофонду України, який визначений в ст. 16 Конституції України, через застосування постморальної репродукції. З виконанням цього обов'язку, на думку Островської Б. В., пов'язане також удосконалення правового регулювання відносини у сфері сурогатного материнства, яке на сьогодні має законодавчі прогалини. Вказане створює умови для зловживання, що збільшує ймовірність безконтрольного переміщення за межі території України новонароджених дітей, репродуктивних клітин, репродуктивних тканин, а також ембріонів людини, зокрема з метою вилучення ембріональних стовбурових клітин [4; С. 75, 78].

Розвиток правового забезпечення репродуктивних прав людини неможливий без залучення

інструментів інформаційного впливу, які мають широко застосовуватися з метою поширення інформації про сексуальну освіту підлітків та знань у сфері збереження репродуктивного здоров'я, що впливає на рівень правової свідомості населення і забезпечує виконання іншого напряму удосконалення законодавства з демографічного розвитку – доступність медичних та соціальних послуг.

Перегляд підходів доступу до медичних та соціальних послуг і забезпечення соціальної підтримки населення як ніколи набуло своєї актуальності. Соціальне законодавство перенасичене нормативно-правовими актами, які не здатні врегулювати відносини у цій сфері та потребують інноваційних комплексних нормативно-правових рішень, що модернізують соціальну політику і забезпечать гідний рівень життя населення України. Сфера соціальних послуг є важливою складовою демографічного розвитку і посилювати її слід із використанням інструментів публічного та соціального характеру. На сьогодні важливо посилити правові гарантії сім'ям з дітьми, особам з інвалідністю, людям похилого віку, вимушеним переселенцям та іншим вразливим категоріям, що постраждали від війни та забезпечити їм безперешкодний доступ до соціальних послуг, незалежно від місця проживання (особливо це стосується тих категорій, що проживають у сільських місцевостях), віку, статі чи виду захворювання. На нашу думку, потребує правового забезпечення впровадження в комплекс соціальних послуг системи оцінки потреб майбутнього набувача соціальної послуги, що підвищить ефективність їх надання. Не варто оминати увагою умови праці та матеріальне забезпечення працівників соціальної сфери як одного із критерію підвищення якості надання соціальних послуг.

Демографічний розвиток України залежить від рівня ефективності законодавства у сфері реалізації прав та свобод внутрішньо переміщеними особами - (надалі - ВПО). Концептуальні засади державної політики щодо ВПО визначено у Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України №312-р від 07 квітня 2023 р. Ураховуючи той факт, що Стратегія прийнята на строк до 2025 року, то на сьогодні варто засвідчити основні результати досягнення її цілей, якими є актуалізація законодавства щодо внутрішнього переміщення громадян, в частині впровадження протоколу підготовки, організації

та проведення евакуації громадян, розширення переліку кредитно-інвестиційних механізмів забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом, запровадження порядку обліку та компенсації вартості зруйнованого та/або пошкодженого майна.

Основоположним нормативно-правовим актом, який встановлює гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів ВПО є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII, що був прийнятий 10 років тому, що свідчить про неактуальність окремих його положень, які в умовах триваючої війни мають низький рівень ефективності. Зокрема, аналізований Закон України не містить норм, які би дозволили визначити правовий статус осіб, котрі потребують евакуації з зони ведення бойових дій або ж евакуйовані, в порядку обов'язкової евакуації, та не отримали статус ВПО, але позбавлені чи обмежені в гарантіях реалізації та захисту відповідного обсягу своїх конституційних прав. Унормування окресленого дозволить посилити захист прав ВПО та наблизити національне законодавство до міжнародних стандартів і правил щодо забезпечення реалізації прав людини у повному обсязі на всіх етапах внутрішнього переміщення. Убачається, що окресленні питання повинні бути враховані при розробці нової Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення осіб у довгостроковому періоді, з акцентом уваги на посилення рівня правових гарантій реалізації прав переміщених осіб під час їх адаптації та інтеграції до нової громади, з обов'язковою оцінкою їх реальних потреб.

Не сприяє демографічному розвитку активний міграційний рух, який потребує належного унормування з метою сповільнення темпів депопуляції населення, стабілізації кількісних і якісних показників людського капіталу та впровадженні міжнародних правил у сфері міграції. Аналіз чинного законодавства України у сфері регуляції міграційних рухів через призму національної безпеки доводить до висновку, що на сьогодні державна політика у сфері міграції спрямована на попередження та запобігання загроз національним інтересам та запобіганню процесам міграції населення як усередині країни, так і за її межі. З 2022 року питання еміграції набуло критичного значення, що спонукало інституційний механізм держави до рішучих дій: оновлення Стратегії міграційної політики і зміщення основного акценту у сфері мігра-

ційної політики на утримання працездатного населення, залучення іноземних фахівців для відбудови країни. На законодавчому рівні варто запроваджувати програми, які будуть стимулювати повернення українців із країн тимчасового захисту, а також створювати умови для їх безперешкодної реінтеграції. Варто визнати, що на сьогодні міграційна політика є публічним інструментом демографічного розвитку, успішна реалізація якої дозволить компенсувати втрати населення та примножити людський капітал України.

Соціальним інструментом демографічного розвитку є посилення соціальної захищеності населення України. На сьогодні законодавство у цій галузі має досить розгалужену сферу дії та суб'єктний склад. Вказане створює неабияке навантаження на інституційну та фінансову систему у сфері надання соціальних послуг і потребує перегляду із застосуванням міжнародних практик розбудови європейської моделі соціальної захищеності населення. При цьому у пріоритетному порядку варто вдосконалити законодавства щодо соціального захисту цивільного населення, яке постраждало внаслідок бойових дій чи збройних конфліктів, визначити правовий статусу дітей, які перебували на тимчасово окупованих територіях та належним чином врегулювати правовий статус неповнолітніх, які стали жертвами військової (збройної) агресії Російської Федерації проти України. Доцільно сформувати цілісну систему соціальних послуг, які включатимуть право на медичну допомогу, психотерапію, соціальну адаптацію та професійну реінтеграцію. Це дозволить відновити здоров'я людей та повернути їх до активного життя, що є фундаментальною умовою збереження та накопичення людського капіталу.

Не варто оминати увагою ще один складову демографічного розвитку - утвердження національної ідентичності, який є інструментом соціального характеру та впливає на посилення соціально-демографічної безпеки, завдяки суспільній згуртованості та укоріненню національної ідентичності, що здійснюється через реалізацію етнокультурної політики. Варто зазначити, що законодавство у цій сфері перебуває на етапі свого нового розвитку, який обрамлений проблемами фізичного, психологічного насилля та подекуди знищення, що призводить до послаблення соціально-демографічної безпеки. Убачається, що державна політика у цій сфері має активно розвиватися

зادля укорінення національної ідентичності та протистоянь внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам.

Аналіз законодавства у сфері демографії дозволяє виснувати, що розвиток законодавства має здійснюватися для забезпечення демографічної стійкості країни, що передбачає збереження репродуктивного здоров'я та повноцінної реалізації репродуктивних прав із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, у тому із застосуванням посмертної репродукції; підтримку сімей у всіх сферах життєвих інтересів; покращення умов праці та оплати праці; доступі медичних та соціальних послуг усім категоріям осіб, включаючи сільське населення, ВПО та українцям, які повернуться з країн тимчасового захисту.

У якості висновку слід зазначити, що в національному вимірі, концептуальні засади розвитку законодавства у сфері соціально-демографічної безпеки ґрунтуються на усвідомленні потреби збереження та накопичення людського капіталу як найціннішого ресурсу держави. Це вимагає формування та втілення ефективної державної політики виключно з людиноцентриським підходом, що дозволить укорінити соціальну справедливість у суспільстві та забезпечити сталий розвиток держави.

Задля цього варто розвивати систему підтримок родин, заохочення народжуваності, зміцнення інституту сім'ї, покращення якості життя та створення сприятливих умов для самореалізації кожного громадянина. Важливим є процес подолання бідності, соціальної нерівності, безробіття, що перешкоджає демографічній сталості. Однак проблеми з корупцією, непрозорістю використання бюджетних коштів та неефективним фінансуванням соціальних програм призводять до того, що українці не відчувають достатньої підтримки від держави. Ці проблеми стали особливо актуальними під час повномасштабної війни. Через це складно реалізувати політику, спрямовану на підвищення народжуваності та покращення соціальних умов життя населення. Відсутність належного фінансування освіти, медицини та соціального захисту знижує довіру громадян до влади та посилює прагнення виїхати за кордон. Раціональне та прозоре використання державних ресурсів є необхідним для створення сприятливих умов життя та роботи, укорінення соціальної справедливості, що сприятиме збереженню, зміцненню та розвитку людського капіталу України.

Список використаної літератури:

1. Федіна Н. В. Соціальна справедливість та її нормативне закріплення в діяльності правозастосовних органів держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. Випуск 4. 2020. с. 165-170 .
2. Сокурєнко В. В. Соціальна справедливість як державобудівничий принцип. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. №3. 2001. С.35-45
3. Кремінь В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї. *Дзеркало тижня*. 2005. № 31. URL.: https://zn.ua/ukr/science/filosofiya_lyudinotsentrizmu_yak_teoretichna_skladova_natsionalnoyi_ideyi.html
4. Островська Б. Діти війни: проблеми сурогатного материнства під час військової агресії Російської федерації проти України. *Нове українське право*. 2022 (2). С. 73-79.

Kupina L. F. Conceptual principles of the development of legislation in the sphere of socio-demographic security of Ukraine

The article analyzes the foundations of the development of legislation in the field of socio-demographic security. It is established that legislation in this area requires renewal to ensure Ukraine's sustainable development. It is determined that the fundamental ideas of reforming the legislation regulating the country's socio-demographic security are social justice, equality, and democracy in a society where fundamental human rights are upheld and conditions are created for the self-realization of every individual. This will help increase the level of human capital and ensure the country's social resilience. It is substantiated that social justice in the context of socio-demographic security is currently weakened by challenges such as social inequality under martial law, a deepening demographic crisis, intensified migration movements, and the distortion of Ukrainians' national identity. The implementation of the idea of human-centrism in state policy can not only strengthen social justice but also enhance the implementation of strategic documents aimed at overcoming demographic, migration, and social crises. This requires appropriate regulatory support and the development of legal regulation in the social sphere oriented toward the individual. A relevant task of such legislation is the protection of social rights and freedoms from internal and external threats, the formation of legal mechanisms for consolidating society and defending the national interests of the state, the promotion of the development and accumulation of human capital, and the regulation of population reproduction processes in Ukraine through improving the demographic situation and organizing migration flows as key elements of socio-demographic security.

Key words: socio-demographic security, social justice, social policy, equality of rights and opportunities, demographic development, legislative development, human capital, social state.

*Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025*